

A 23 tanulmányt sokféleképpen lehet csoportosítani. A különösen sokféle forrás használata szempontjából Kovács Klára tanulmánya emelkedik ki a brassói fellegvárról, vagy említhető Flóra Ágnes fordított időrendű elemzése a kolozsvári városháza építéstörténetéről. Fontosak az olyan tárgyi csoportok is, amelyek művészettörténeti értékük mellett a társadalmi használatváltozás miatt tarthatnak számot a különös érdeklődésre; ilyenek a céhedények (Kovács Mária Márta) vagy az Úrvaicsora-abroszok (eredetileg házassági emlékek, Horváth Iringó).

Kovács András az „Erdélyi Műemlékek” sorozatban számos templom történetének, művészettörténeti értékelemzésének vázlatát adja. Tanítványai ezen templomok építésének, díszítésének, oltárainak stb. történetét mélyítik el (Weisz Attila: Ótorda; Kósa Béla: Korond; Barabás Kisanna: Székelyvécke; Kovács Zsolt: gyulafehérvári trinitárius), illetve ikonográfiai programját elemzik (Bálint Ágnes–Frank Ziegler: Nagyszeben; Kémenes Mónika: Nagyvárad, irgalmasrendiek; Sarkadi Nagy Emese: Berethalom). Hasonlóan külön csoportot alkot az egyes várak, kastélyok művészet- és művelődéstörténetének, azok egyes részleteinek a kidolgozása, időben a középkortól a 20. századig, a belső díszítéstől a kastélyparkok jelentőségének feldolgozásáig (Emödi Tamás: Nagyvárad, fejedelmi; Szász Anikó: Gyalu, Rákóczi; Bara Júlia: Nagykároly, Károlyi; Sidó Zsuzsa: Óraljboldogfalva, Kendeffy; Radu Lupescu: Vajdahunyad).

A tanulmányok tematikus csoportosításába persze további szempontok is bevonhatóak. A kötetnek hangsúlyos vonulata a középületek építéstörténeti és művészettörténeti megjelenítése; ezen túlmenően egyes szerzők városépítészeti kérdéseket is tárgyalnak (Flóra Ágnes: Kolozsvár, városháza; Bara Júlia: Nagykároly, iskola, megyeháza, a Franz Sebastian Rosenstingl tervezései; Szilágyi Orsolya: Szatmárnémeti városközpontja; Karácsony István: Marosvásárhely, Székelyföldi Iparmúzeum; Orbán János: Marosvásárhely közkútjai). A kötet ismertetési szempontjain töprengve ugyancsak választható az egyes erdélyi családok művelődéstörténeti szerepvállalása, patrónusi tevékenysége (Bethlen: Várad; Rákóczi: Gyalu; Károlyi: Nagykároly), a reprezentáció és a hatalom összefüggései: ilyen Emödi Tamásnak, Szász Anikónak és Bara Júli-

ának az előbbi zárójelben említett írásai mellett Radu Lupescu tanulmánya Vajdahunyadról, vagy a városi reprezentáció témakörében Flóra Ágnes elemzése a kolozsvári kora újkori városházáról.

A művészettörténeti tanulmányok egyik legizgalmasabb része az ismeretlen mester azonosítása. A most ismertetett kötet sem nélkülözi az ilyen eredményeket. Sarkadi Nagy Emese a segesvári Johann Reichmut, Mihály Melinda Szécsi Seres János kőfaragó, Barabás Kisanna Bőjthi Antal (Székelyvécke) tevékenységét köti egy-egy műtárgyhoz. Kovács Árpád a kolozsvári Szent Mihály-templom vagy a szatmári székesegyház falképeinek restaurátoráról, Darkó Lászlóról emlékezik meg.

Külön izgalmas krimiként olvasható Kovács Zsolt tanulmánya a gyulafehérvári trinitárius templom egykori berendezéseiről, de hasonló mondható el Kémenes Mónika írásáról is a nagyváradi irgalmas rendi templom oltárképei kapcsán. Erdély művelődése számos olyan fejezetet tudhat magáénak, amely az ott élő népek kultúrájának egymáshoz szerveződését mutatja. Pál Emese tanulmánya az örményeket krisztianizáló Világosító Szent Gergely kultuszának a nem örmény népesség körében való elterjedésével ismert meg bennünket.

A divattá vált születésnap emlékkötetek tengeréből feltétlenül kiemelkedőnek ítélem tehát Kovács Andrásét. Megjelenésével is tudatosítja annak az életpályának az értékeit, amely nem átlagos kutatási körülmények közt épült fel, teremtett magának iskolát. A kötet megjelenésének évében a Magyar Tudományos Akadémia megérdemelten választotta külső tagjai sorába.

MONOK ISTVÁN

Schwarzfuchs, Lyse: L'hébreu dans le livre à Genève au XVIe siècle. Préface de Max Engamare. Genève, 2011. Droz/Cahiers d'Humanisme et Renaissance 96./ 262 l.

A könyvnyomtatás megjelenésének első évtizedeiben, ahogy Frédéric Barbier nevezi könyvtörténeti monográfiájában, „egy aktív kisebbség” élt az újítás adta lehetőséggel tudásának terjesztésére. Az első héber könyv 1475-ben jelent meg Reggio di Calabriában, majd Rómában és

másutt Európában. A francia nyelvterületen az első héber ábécé Lyonban, 1488-ban került ki a nyomdából, jelezve, hogy a héber, a szent nyelv tanulmányozása a humanista filológia és nyelvfilozófia érdeklődésének körébe került. A három nyelv kollégiumai (Collegium Trilingve: Róma, Leuven, Paris) alapítása után, velük párhuzamosan Johann Reuchlin (1455–1522) 1494-ben Speyerben kiadta az első, a Kabbalának szentelt elemzést (De verbo mirifico), majd Pforzheimben 1506-ban az első, keresztényeknek szóló héber kézikönyvet. A bibliai filológia műhelyei a 16. század első harmadától mindenütt a héber nyelv ismeretének iskolái is egyben. A 16. század végéig mintegy 2700 héber nyelvű kiadvány jelent meg, de héber betűs idézetek ennél sokkal több kiadványban találhatók. A héber nyelv tanulmányozása a francia területeken is számos intézményben lehetségessé vált, többek közt a protestáns akadémiákon is (Nîmes, Loudun, Montargis, Orléans, Saumur, La Rochelle).

A mai Svájc területén Bázelen adtak ki legelőször héber betűket tartalmazó könyvet (1492, Johann Amerbach); a város ekkor még a Német-római Birodalom része volt (1501-ig). 1506-tól Johann Petri és Johannes Frobenius is alkalmazott már betűket a héber ábécéből. Genf 1533-ban szakadt el Szavojától, önálló protestáns városállamként 1815-ig őrizte függetlenségét (a napóleoni idők kivételével), s 1815-ben vált a kantonszövetség részévé. Ugyanekkor vált Svájc részévé Vaud is. A héber nyelv tanítása a Vaud megyei Lausanne-ban 1537-ben kezdődött: a protestáns Schola Lausannensis a Bernből érkező Imbert Pacolet-nek alapított itt tanszéket. Számunkra, magyarok számára a legismertebb tanítványa Conrad Gessner volt. A Jean Calvin és Théodore de Bèze által 1559-ben létrehozott akadémia öt tanszéke közül az egyik a héber stúdiumoké lett, első professzora Antoine Chevallier volt.

Lyse Schwarzfuchs életműve módszeresen nyomon követi a héber betű megjelenését a 16. századi kiadványokban. Ez azt jelenti, hogy minden olyat kiadást számon tart, amelyben egy héber szót nem átírásban közölnek. Időrendes jegyzékei közül az első a párizsi (Le livre hébreu à Paris au XVIe siècle. Inventaire chronologique. Paris, 2004. Bibliothèque nationale de France), a következő a lyoni kiadványokat mutatja be (L'hébreu dans

le livre lyonnais au XVIe siècle. Inventaire chronologique. Lyon, 2008. École normale supérieure Editions, Institut d'histoire du livre [Métamorphoses du livre]). A most ismertetett könyv szerkezetében, illetve az egyes tételek leírásában tehát már bevett gyakorlatot követ.

A nyomtatott héber betűknek alapvetően három típusa volt: az askenázi (= német), a szefárd (= spanyol) és a rabbinikus vagy Rashi (az elnevezés Rabbi SHlomo Itzhaki nevére utal, ám maga Rashi sohasem használta ezt az írásformát). Ez utóbbi félkurzív betűvel nyomtatták az első, már említett könyvet Reggio di Calabriában. A genfi kiadványokban a betűkészletek Párizsból (az Estienne nyomdából, szefárd típus), Lyonból több nyomdából (szefárd és askenázi formák is) származtak, illetve az új genfi betűk Robert Estienne immáron helyi nyomdászéi voltak (rabbinikus formák). A szerző hangsúlyozza azt is, hogy a genfi nyomdászatnak nem voltak zsidó szereplői, mivel a Genfben 1281-től jelen lévő zsidóknak 1490-ben távoznuk kellett a területről, s csak a 18. század közepén tértek vissza.

Ebben a zsidók nélküli, protestáns államban az első héber betűk egy 1546-ban, Jean Girard-nál nyomtatott francia nyelvű Bibliában fordulnak elő, majd összesen 130 kiadvány jelent meg a század végéig. Nagyon érdekes ezek műfaji megoszlása: 4 ábécé, 7 héber nyelvtan, 7 héber, francia, latin Biblia, 2 szótár, a maradék 112 pedig a Johannes Tremellius által héberre fordított Calvin-féle katekizmus, illetve bibliai kommentár. A szerző ezért is emeli ki fejezetcímében is, hogy a héber ez esetben a reformáció szolgálatában használt nyelv volt. Kétségtelen, hogy a 16. század második felének legjelesebb helvét hitvallású bibliamagyarázatainak szerzői névsorát találjuk a felsorolt kiadványokon Jean Calvintól Immanuel Tremelliusig, Martin Bucertől Johannes Oecolampadiusig.

Lyse Schwarzfuchs rövid életrajzzal mutatja be a 19. század nyomdászát, akinek műhelyében a könyv tárgyát képező időszakban héber betűt használtak, és ugyanígy a könyvek szerzőit is. Kiemeli, hogy a 19. század nyomdászból mindössze egy volt genfi származású, Matthieu Berjon. A héber betűk használatában a legjelentősebb nyomdász kétségtelenül a párizsi hugenotta, Robert Estienne volt.

A 20 megnevezett és bemutatott szerző közül

is csak Pierre Chevalier genfi, Pierre Viret pedig a szomszédos Vaud megyéhez kötődik. Az össze többi szereplője a könyvnek valahonnan exulánként érkezett: francia hugenották, elzászi, németalföldi, szavojai, itáliai és angliai nonkonformisták, akik vallási türelmet reméltek Genfben, de mindenképpen lehetőséget protestáns elveik kinyilvánítására.

Az egyes nyomtatványok leírásában Schwarzfuchs asszony a nemzetközi szabványokat követi, rövid utalással a könyv tartalmára, illetve mindig pontosan megjelölve azokat a helyeket, ahol a nyomdász héber betűket használt. A kötet azáltal is nagy segítséget nyújt, hogy a számba vett kiadványok jelentősebb európai gyűjteményekbeli lelohelyét is feltünteti.

MONOK ISTVÁN

Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pest, Ofen und Budapest. Hrsg.: Wynfried KRIEGLER, Andrea SEIDLER, Jozef TANCER. Bremen, 2012. Edition Lumière Bremen / Presse und Geschichte – Neue Beiträge 63./ 288 l.

A Tatán 2010. június 2–6. között megrendezett azonos című konferencia előadásait tartalmazó kötet tanulmányainak kiindulópontját az a tény képezi, hogy Buda, Pest és az egyesített Budapest a 18. századtól a 20. század elejéig – bár az egyes nemzetiségeket tekintve ez idő alatt változó arányban – többnyelvű és multikulturális város(ok) volt(ak). Az elmagyarosodás folyamata az 1848–49-es forradalmat és szabadságharcot követő évtizedekben indult meg jelentős mértékben. A konferencia egy sorozat részeként zajlott le, melynek keretében korábban Pozsony, Nyugat-Magyarország és Burgenland, a Szepesség és Erdély esetében vizsgálták, milyen szerepet töltött be a német nyelv a német irodalom, tudomány és kultúra közvetítésében. A kérdésvetések között különös hangsúly helyeződött a közvetítők nyelvi és nemzeti identitásának kérdésére.

A nyelvi problémákkal kapcsolatos részben Vizkelety-Ecsedy Judit tanulmányában a könyvtermés nyelvi és számbeli megoszlását elemzi Buda és Pest esetében a 18. században, kimutatva a latin nyelvű nyomtatványok visszaszorulását először a német, majd fokozatosan a magyar

nyelvűek javára. Leszögezi ugyanakkor, hogy a nyomtatványok nyelvi megoszlása nem a városok lakosságának nyelvi arányát tükrözi, mivel a nyomdák az egész magyarországi olvasóközönség számára termeltek.

Maria Stassinopoulou ismerteti a Magyarországon kereskedőként letelepedett, könyvgyűjtőként is említést érdemlő felvilágosult tudós Georgios Zaviras (1744–1804) műfordítói (magyarból görögre, illetve németből latinra), kiadói és oktatói munkásságát, amellyel nagy mértékben hozzájárult az újjörög nyelv normalizálódási folyamatának előrehaladásához.

Manfred Michael Glauning, a kötet egyetlen priméren nyelvészeti témájú írásának szerzője a pesti Józsefváros alsóbb néprétegeiben a 19. század második felében beszélt német nyelvjárást mutatja be egy, a Don Juan-történetet feldolgozó bábjáték szövegének segítségével, amelyet fontos kordokumentumként Gragger Róbert 1925-ös kiadása tett hozzáférhetővé.

Az egyházi viszonyok köré csoportosított írások közül az első Gerhard Hausmanné, aki Georg Bauerhofernek (1806–1864), az első budai evangélikus lelkésznek 1835-től 1849. május 25-éig, Budának a honvédsereg általi elfoglalásáig vezetett naplójával, valamint a lelkésznek az őt támogató segítő Maria Dorothea hercegnővel, József nádor harmadik feleségével folytatott levelezésével foglalkozik.

Az előző tanulmányhoz szorosan illeszkedik Bauerhofer lelkésszel való szoros kapcsolata miatt a Karl Schwarz írásában bemutatott Maria Dorothea (1797–1855) württembergi hercegnő, aki Erzsébet királyné (Sissi) mellett a Habsburg-házba házasság útján bekerült azon személyek egyike, akik pártfogásukkal segítették a magyarokat. Az ő pietista ismeretségeinek felvázolása ad alkalmat a szerzőnek a magyarországi protestantizmus 19. századi történetének ismertetésére.

Az irodalomtörténeti „szekció” első írása Ötvös Péteré: bemutatja a „Szabács viadala” címmel közismertté vált, vitatott hitelű, csonka, Mátyás király és a magyarok hősi tetteit dicsőítő históriás éneket mint magyar nyelvemléket, valamint annak 1871-es felfedezése kapcsán a magyar irodalomtörténet-írás atyjaként számon tartott, német anyanyelvűként született Toldy